

нымі (напісанне вялікай літары ў этнонімах, назвах месяцаў, свят і інш.), прычым колькасна пераважаючы варыянт зусім неабавязкова супадаў з рускай нормай. Па-трэцяе, у даволі сціслым раздзеле названага выдання Я.К. Грота, прысвечаным правапісу вялікай літары, неагавораным застаўся цэлы шэраг спрэчных момантаў, і, зразумела, што ў такіх выпадках прыходзілася шукаць самастойнае вырашэнне правапіснай сітуацыі.

Як вынікае з вышэйсказанага, блок арфаграм з вялікай літарай у беларускіх тэкстах пачатку XX ст. фарміраваўся ў асноўным аўтаномна, ступень залежнасці ад рускага правапісу была даволі невысокай. Гэты працэс праходзіў настолькі прадуктыўна, што пераважная большасць тагачасных правапісных прыёмаў у сучаснай арфаграфіі прызнаюцца нарматыўнымі, таму можна з упэўненасцю сцвярджаць, што асновы сучаснага правапісу вялікай літары склаліся менавіта на пачатку XX ст. Зыходзячы з гэтага, у выпадку, калі неабходна вызначыць традыцыйнасць той ці іншай арфаграмы або адпаведнасць традыцыі правапіснага ўдакладнення, можна і нават варта звяртацца да матэрыялу пачатку XX ст.

¹ Гл.: Мейеров В. Ф. Типология буквенных орфограмм. Иркутск, 1988. С. 279.

² Хмелевская Е. С., Козырева Т. Г. Современный русский язык: Графика. Орфография. Мн., 1981. С. 71.

³ Суперанская А. В. Прописная и строчная буква в собственных именах разных категорий // Орфография собственных имен. М., 1965. С. 25.

Гл.: Блюм А. В. Орфография и царская цензура // Русская речь. 1978. № 1. С. 111–115.

Гл.: Грот Я. К. Русское правописание. СПб., 1898. С. 88–91.

Гапоненка Ірына Алегавна – кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ.

А.С. ШАГУН

ПАХОДЖАННЕ АСАБОВАЙ ЛЕКСІКІ Ў ХРОНІЦЫ БЫХАЎЦА (сярэдзіна XVI ст.)

Пісьменнасць і літаратурная мова ў Вялікім княстве Літоўскім на першых парах з'яўляліся прадаўжэннем агульнаўсходнеславянскай пісьменнасці. Беларускія аўтары працягвалі традыцыі старажытнарускага летапісання з яго асноўным пастулатам (патрыятызм) і мастацкай адметнасцю (пагадовы прыныц падачы матэрыялу, сувязь з фальклорам)¹. Запісы падзей, якія адбываліся ў Вялікім княстве ці за яго межамі, але мелі да яго непасрэднае дачыненне, беларускія храністы імкнуліся наблізіць па жанрава-стылістычных асаблівасцях да мовы старажытнарускіх летапісаў, традыцыйная ж форма выкладу падзей надавала іх творам адценне манументальнасці. З другога боку, у мову помнікаў усё больш і больш пранікалі рысы жывой народнай гаворкі, паступова нівеліруючы моўна-стылістычныя адметнасці старажытнарускіх летапісаў. Тым самым выпрацоўваліся ўласныя спосабы і прыёмы летапісання.

Хроніка Быхаўца – летапісны звод, у якім найбольш поўна адлюстравалася гісторыя Вялікага княства Літоўскага. Да 30-х гг. XIX ст. рукапіс знаходзіўся ў маёнтку Магілёўцы Слонімскага павета Гродзенскай губерні. У 1834 г. гаспадар маёнтка Аляксандр Быхавец пераслаў яго вядомаму гісторыку Тэадору Нарбуту, які апублікаваў хроніку ў 1864 г. Аднак неўзабаве рукапіс знік. Улічваючы рэпутацыю Нарбута як фальсіфікатара старажытных помнікаў пісьменнасці, даследчыкі пэўны час нават лічылі хроніку Быхаўца паддробкай, але пазней сапраўднасць яе была даказана. Акрамя таго, вяліся спрэчкі наконт назвы помніка, разглядаліся пытанні аўтарства, месца і часу напісання, крыніц летапісу. Сёння ўжо дакладна ўстаноўлена, што хроніка Быхаўца напісана ў 50-я гг. XVI ст. выхадцам з раёна Слуцк–Навагрудак².

Лексіка хронікі Быхаўца – «тыповая для беларуска-літоўскай пісьмовай мовы таго часу». Тут адлюстраваліся самыя разнастайныя пласты розных

па паходжанню слоў, характэрныя для мовы беларуска-літоўскага летапісання. Асноўную частку лексічных сродкаў помніка складаюць агульнаўжывальныя лексемы, якія перайшлі ў спадчыну ад агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай эпох, а таксама ўтвораныя на аснове агульнаславянскага караняслова і беларускіх словаўтваральных сродкаў на ўласнай глебе. Побач з гэтым даволі значную групу ўтвараюць запазычаныя з іншых моў – славянскіх і неславянскіх, прыкметнае месца сярод запазычанняў займаюць царкоўнаславянскія. З жывых моў словы прыходзілі ў старабеларускую мову пераважна праз польскую, хоць маглі запазычвацца і непасрэдна з мовы-крыніцы. Пры гэтым запазычванне адбывалася як пісьмовым (праз кнігі, афіцыйныя дакументы і прыватную перапіску), так і вусным шляхам – у выніку непасрэдных кантактаў з носьбітамі іншых моў.

Сярод асабовых назоўнікаў, якія выяўлены намі шляхам суцэльнай выбаркі з хронікі Быхаўца, выдзяляецца некалькі тэматычных груп: 1) назвы роднасці і сваяцтва, 2) назвы асоб па нацыянальнасці і месцы жыхарства, 3) назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі, 4) назвы асоб, звязаныя з рэлігіяй, 5) назвы асоб, звязаныя з вайскавай службай, 6) іншыя назвы асоб.

Табліца 1

Назвы роднасці і сваяцтва

Спрадвечна-беларускія	агульнаславянскія		otec, mati, matka, maczecha, rod, pokolenie, plemia, płod, dítia, sirota, syn, pasynok, doczka, brat, bratija, sestra, wnuka, died, stryj, wuj, muz, zona, wdowa, ziat', test', teszcza, newestka, newestka, dewer, szurvn, kum, swat
	агульнаўсходнеславянскія		otczysz, otczyczka, synowec, bratanicz, bratanka, sestryczna, dedycz, diadia, plemennik
	ўласнабеларускія		diadka, tetka, zonka
Запазычаныя	царкоўна-кніжныя		predok, mładenec, dszczy
	паланізмы і іншыя запазычаныя праз польскае пасрэдніцтва	польскія	rozai, małzonok, małzonka
		лацінскія	kmotr

Пераважную большасць гэтай тэматычнай групы складаюць спрадвечна-беларускія словы – 44 адзінікі (86,3 %), сярод іх агульнаславянскіх лексем – 32 (72,7 % ад спрадвечнабеларускіх слоў, 62,7 % ад агульнай колькасці), агульнаўсходнеславянскіх – 9 (адпаведна 20,5 і 17,6 %), ўласнабеларускіх – 3 (6,8 і 5,9 %). Да запазычанняў аднесена 7 лексем (13,7 %), з іх царкоўна-кніжных – 3 (42,8 % ад усіх запазычанняў гэтай тэматычнай групы і 5,9 % ад агульнай колькасці), паланізмаў – 3, лацінізмаў – 1 (праз польскае пасрэдніцтва) (14,3 і 1,9 %).

Табліца 2

Назвы асоб па нацыянальнасці і месцы жыхарства

Спрадвечна-беларускія	агульнаславянскія		czech, niemiec
	агульнаўсходнеславянскія		braniec, druczani, gdanszczanin, kijanin, lachowica, litwin, mazowszanin, moskwicz (moskwiczani), nemkinia, nowhorodec, orszanin, perejesławlanin, pinianin, polanin, połoczanin, połowiec, pskowicz, putywiec, rakuszanin, rusin, ryzanin, siezak, smoinianin, tataryn, twerycz, uhor, wilnewiec, witeblanin, wołoch, wołyniec, wroclawlanin, zomovtyn
Запазычаныя	праз польскае пасрэдніцтва	польскія	lach, multianin
		прускія	prus
		цюркскія	turek
	германізмы		lifiant, rus
	балтызмы		iatweh, łatyhoł (łatyhoła), litwa, zomovt

Большасць лексем дадзенай тэматычнай групы – адтапанімічныя назвы (выключэнні: nemiec, nemkinia < *němь 'нямы' (Фасмер, 3, 62)⁶, połowiec < *rolvь (половь) 'светла-жоўты' (Фасмер, 3, 313), polanin < *pole (Фасмер, 3,

322)), якія незалежна ад паходжання каранёвай марфемы ўтвораны па агульнаўсходнеславянскіх словаўтваральных мадэлях, таму да запазычан-
няў не адносяцца. Такім чынам, з 46 слоў 35 (76,1 %) з’яўляюцца спрад-
вечнабеларускімі, 11 (23,9 %) – запазычанні. Агульнаславянскіх лексем – 2
(5,7 % ад спрадвечнабеларускіх слоў, 4,3 % ад агульнай колькасці), агульна-
ўсходнеславянскіх – 33 (адпаведна 94,3 і 71,8 %). У хроніцы Быхаўца су-
стрэлася 4 лексемы (36,4 % ад усіх запазычанняў, 8,7 % ад агульнай коль-
касці), што прыйшлі ў старабеларускую мову праз польскае пасрэдняцтва, з
іх 2 лексемы (адпаведна 18,2 і 4,3 %) з польскай мовы і па 1 (па 9,1 і 2,2 %) з
балцкіх і цюркскіх моў. Акрамя таго, у тэксце адлюстраваны 2 германізмы
(18,2 і 4,3 %) і 5 балтызмаў (45,4 і 10,9 %).

Табліца 3

Назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі

Спрадвечна- беларускія	агульнаславянскія		kniaz, kniaze, hospodar, korol, namiestnik, wojewoda, muzyk, chołop, parobok, słuha, koniuch, kotelnik, kupiec
	агульнаўсходнеславянскія		bojaryn, hospodyczycz, samoderzec, kniahinia, kniazna, korolewa, korolewicz, korolewna, carewicz, caryca, dworantin, sokolniczy, okolniczy, wojewodycz, horozanin, czorny ludy, osocznik, kuznec, kozomiaka, pereszewnik, miasnik
	ўласнабеларускія		pisar, mestycz, worozbit
Запазычаныя	царкоўна-кніжныя		cesar, car
	паланізмы і іншыя запазычаныя праз польскае пасрэдняцтва	польскія	pan, panie, panowe-rada, podczaszy, starosta, dzierzawca
		германскія	szlachta, marszałok, kanzler, hetman
		лацінскія	poddanyi, podskarbi, gubernator
		грэчаскія	komornik
		чэшскія	meszczanin
	лацінскія		astronom
	грэчаскія		diak
цюркскія		sołtan	

Найбольшую частку ў гэтай тэматычнай групе ўтвараюць лексічныя адзінкі агульнаўсходнеславянскага паходжання. У працэнтах гэта выглядае наступным чынам: спрадвечнабеларускія – 37 лексем (64,9 %), запазычан-
ні – 20 (35,1 %). Сярод спрадвечнабеларускай лексікі вылучаецца 13 агуль-
наславянскіх лексем (35,1 % ад спрадвечнабеларускіх слоў, 22,8 % ад
агульнай колькасці), 21 агульнаўсходнеславянская лексема (адпаведна 56,8
і 36,8 %), ўласнабеларуская – 3 (8,1 і 5,3 %). Царкоўна-кніжных запазы-
чанняў у разглядаемай групе нямнога – 2 (10 % ад усіх запазычанняў гэтай
тэматычнай групы і 3,5 % ад агульнай колькасці), паланізмаў – 6 (адпаведна
30 і 10,5 %), праз польскае пасрэдняцтва ў беларускую мову прыйшлі з
германскіх моў 4 лексемы (20 і 7 %), з лацінскай – 3 (15 і 5,3 %), з грэчаскай і
чэшскай – па адной, непасрэдна запазычана па адным слове з лацінскай,
грэчаскай і цюркскіх моў (на кожную адзінку прыходзіцца адпаведна па 5 і па
1,75 %).

Табліца 4

Назвы асоб, звязаныя з рэлігіяй

Спрадвечна- беларускія	агульнаславянскія		chrystianin, chrystianka, pochanin
	агульнаўсходнеславянскія		mitropolit, archiepiskop, episkop, czerniec, czernica
Запазычаныя	царкоўна-кніжныя		swiaszczennik, pastyr, nastoiatel, zakonnik
		грэчаскія	ihumen, archimandryt
	паланізмы і іншыя запазычаныя праз польскае пасрэдняцтва	германскія	biskup, proboszcz, kapłan, mnich
		лацінскія	prefat
		чэшскія	papez, arcybiskup
	германскія		pop
	лацінскія		papa, kardynał, kanonik
грэчаскія		diakon	

Гэтую групу складаюць лексемы, раней ці пазней запазычаныя з іншых моў – непасрэдна з грэчаскай ці лацінскай альбо праз пасрэдніцтва нямецкай, польскай, чэшскай і інш. Выключэнне складаюць словы *czernes, czernica*, утвораныя на базе агульнаславянскага караняслова пры дапамозе агульнаўсходнеславянскіх словаўтваральных сродкаў (а менавіта, праз суфіксы *-es, -ica*), а таксама *swiaszczennik, pastyr, nastoiatel, zakonnik*, што маюць выразны кніжны характар і з'яўляюцца запазычаннямі з царкоўнаславянскай мовы. Аднак, паколькі лексемы *chrystianin, chrystianka, pohanin, mitropolit, archiepiskop, episkop* запазычаны вельмі даўно і трывала замацаваліся не толькі ў пісьмовай, але і ў вусна-гутарковай мове, мы палічылі неабходным аднесці іх да спрадвечнабеларускіх.

Такім чынам, сярод рэлігійных асабовых назваў вылучана 8 спрадвечнабеларускіх лексем (30,8 %), з іх агульнаславянскіх – 3 лексем (37,5 % ад спрадвечнабеларускіх слоў, 11,6 % ад агульнай колькасці), агульнаўсходнеславянскіх – 5 лексем (адпаведна 62,5 і 19,2 %). Запазычання ў дадзенай тэматычнай групе – 18 (69,2 %). З царкоўна-кніжнай мовы запазычана 6 слоў (33,3 % ад усіх запазычанняў гэтай тэматычнай групы і 23,1 % ад агульнай колькасці), 2 з якіх (1/3 ужытых у помніку стараславянства) – грэчаскага паходжання, а 4 (2/3) утвораны на аснове агульнаславянскіх каранёў. Праз польскае пасрэдніцтва запазычана 7 слоў (38,9 % ад усіх запазычанняў): 4 словы з германскіх моў (22,2 % ад усіх запазычанняў, 15,4 % ад агульнай колькасці слоў у тэматычнай групе), 1 – з лацінскай (5,6 і 3,8 %), 2 – з чэшскай (11,1 і 7,7 %). Непасрэдна прыйшлі ў беларускую мову 1 германізм (5,6 і 3,8 %), 3 лацінізмы (16,6 і 11,5 %) і 1 грэцызм (5,6 і 3,8 %).

Табліца 5

Назвы асоб, звязаныя з вайскавай службай

Спрадвечна-беларускія	агульнаславянскія	woj, ludi, nepriatel, jazyk, honec, posol
	агульнаўсходнеславянскія	westnik
Запазычаныя	царкоўна-кніжныя	wrah, piennik
	папанізмы і іншыя запазычаныя праз польскае пасрэдніцтва	польскія wiazan
		германскія zolnier, rycer, mistr, maister, kuntor
		чэшскія walecznik
	цюркскія	basza, ulan, baskak

У дадзенай тэматычнай групе спрадвечнабеларуская лексіка складае 7 адзінак (36,8 %), запазычаная – 12 адзінак (63,2 %). Слоў агульнаславянскага паходжання – 6 (85,7 % ад спрадвечнабеларускіх слоў, 31,5 % ад агульнай колькасці), агульнаўсходнеславянскага – 1 (адпаведна 14,3 і 5,3 %). Царкоўна-кніжная лексіка – 2 лексем (16,7 % ад усіх запазычанняў гэтай тэматычнай групы і 10,5 % ад агульнай колькасці), з польскай мовы запазычаны 7 лексем (36,7 % ад агульнай колькасці лексем): адно слова – уласнапольскае (8,3 і 5,3 %), 5 – германізмы (41,7 і 26,3 %), 1 – чэхізм (8,3 і 5,3 %). Цюркізмаў у гэтай групе – 3 (25 і 15,8 %).

Табліца 6

Іншыя назвы асоб

Спрадвечна-беларускія	агульнаславянскія	czelowiek, dewka, czuzoziemiec, host
	агульнаўсходнеславянскія	towarysz, miłostnik
Запазычаныя	царкоўна-кніжныя	człowiek, okajannik
	польскія	pańna, holdownik

З 10 лексічных адзінак 6 слоў (60 %) з'яўляюцца спрадвечнабеларускімі, 4 (40 %) – запазычанымі. З іх агульнаславянскіх – 4 адзінкі (67 % ад спрадвечнабеларускіх слоў, 40 % ад агульнай колькасці), агульнаўсходнеславянскіх – 2 (адпаведна 33 і 20 %); запазычання ў царкоўна-славянскай і з польскай моў – па 2 (па 50 % ад усіх запазычанняў і па 20 % ад агульнай колькасці).

Табліца 7

Колькасны склад асабовай лексікі хронікі Быхаўца

		Назвы роднасці і сваяцтва	Па нацыянальнасці і месцы жыхарства	Назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі	Назвы асоб, звязаныя з рэлігіяй	Назвы асоб, звязаныя з вайскавай службай	Іншыя назвы асоб	
Спрадвечна-беларускія	агульнаславянскія	32	2	13	3	6	4	60
	агульнаўсходнеславянскія	9	33	21	5	1	2	71
	ўласнабеларускія	3	0	3	0	0	0	6
	усяго:	44	35	37	8	7	6	137
Запазычаныя	царкоўна-кніжныя	грэчаскія	0	0	2	4	2	13
		польскія	3	2	6	0	1	14
	праз польскае пасрэдніцтва	германскія	0	0	4	4	5	13
		чэшскія	0	0	1	2	1	4
		лацінскія	1	0	3	1	0	5
		грэчаскія	0	0	1	0	0	1
		балцкія	0	1	0	0	0	1
		цюркскія	0	1	0	0	0	1
		германскія	0	2	0	1	0	3
		лацінскія	0	0	1	3	0	4
		грэчаскія	0	0	1	1	0	2
		цюркскія	0	0	1	0	3	4
		балцкія	0	5	0	0	0	5
		усяго:	7	11	20	18	12	72
	УСЯГО:	51	46	57	26	19	10	209

Такім чынам, у хроніцы Быхаўца ўсяго ўжыта 209 асабовых назваў. Пераважную большасць з іх складаюць спрадвечнабеларускія лексемы – 137 адзінак (65,6 %), запазычаныя – 72 (34,4 %). Сярод іх 60 слоў (43,8 % ад спрадвечнабеларускіх слоў і 28,7 % ад агульнай колькасці) маюць агульнаславянскае паходжанне, 71 (адпаведна 51,8 і 34 %) утварыліся ў перыяд агульнаўсходнеславянскага адзінства і 6 (4,4 і 2,9 %) з’яўляюцца ўласнабеларускімі. Слова агульнаславянскага паходжання – пераважна з тэматычных груп ‘назвы роднасці і сваяцтва’, ‘назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі’, ‘назвы асоб, звязаныя з вайскавай службай’. Слова, утвораныя ў перыяд агульнаўсходнеславянскага адзінства, размеркаваны ў асноўным па групах ‘назвы роднасці і сваяцтва’, ‘назвы асоб па нацыянальнасці і месцы жыхарства’, ‘назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі’. Некаторыя лексемы ўтварыліся менавіта ў старабеларускай мове; у даследуемым летапісе гэта словы з груп ‘назвы роднасці і сваяцтва’ і ‘назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі’.

Хаця царкоўна-кніжныя словы складаюць усяго 15 адзінак (20,8 % ад усіх запазычанняў, 7,2 % ад агульнай колькасці), але яны прысутнічаюць амаль ва ўсіх тэматычных групах. Асноўны шлях пранікнення чужых слоў – з польскай мовы альбо праз польскае пасрэдніцтва: 39 лексем (адпаведна 54,2 і 18,7 %), пераважна паланізмы і германізмы. Большасць паланізмаў належаць да груп ‘назвы роднасці і сваяцтва’ і ‘назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі’. Германізмы папоўнілі тэматычныя групы ‘назвы асоб па нацыянальнасці і месцы жыхарства’, ‘назвы асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі’, ‘назвы асоб, звязаныя з рэлігіяй’ і галоўным чынам ‘назвы асоб, звязаныя з вайскавай службай’.

Невялікая колькасць назоўнікаў запазычана непасрэдна з неславянскіх моў: германізмаў у тэксце – 3 (4,2 і 1,4 %), лацінізмаў – 4 (5,6 і 1,9 %), грэцызмаў – 2 (2,7 і 0,9 %), цюркізмаў – 4 (5,6 і 1,9 %), балтызмаў – 5 (6,9 і 2,4 %). Лацінская і грэчаская мовы сталі для старабеларускай мовы крыніцамі лексічнага матэрыялу (непасрэдна альбо праз пасрэдніцтва іншых моў) для наймення асоб паводле сацыяльнага становішча, пасады, прафесіі і для рэлігійнай лексікі. Цюркізмамі ў хроніцы Быхаўца з'яўляюцца назвы татарскіх правіцеляў і ваенных (у тых частках хронікі, дзе апісаны падзеі, непасрэдна звязаныя з татарамі, – войны з імі ці супраць іх), балтызмамі – назвы плямёнаў і народнасцей.

¹ Гл.: Казакова Т.П. Белорусско-литовская летопись 1446 г. и древнерусское летописание // Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе: Материалы межреспубликанской научной конференции. Гродно, 1993. С. 91.

² Гл.: Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985; Улащик Н.Н. Хроника Быховца. М., 1966; Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. Мн., 1969.

³ Пры даследаванні лексікі помніка выкарыстоўвалася выданне: Полное собрание русских летописей. М., 1975. Т. 32.

⁴ Жураўскі А.І. Хроніка Быхаўца // Беларуская мова. Энцыклапедыя. Мн., 1994. С. 597.

⁵ Лексему *turek* мы прылічваем да паланізмаў на падставе *e* ў суфіксе (у агульнаўсходнеславянскай мове было *o*: *турокъ* (Фасмер, 4, 125)).

⁶ Гл.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. М., 1964–1973.

Шагун Алена Сяргееўна – карэктар выдавецтва «Ураджай».

This document has been
edited with **Infix PDF Editor**
- free for non-commercial use.

To remove this notice, visit:
www.iceni.com/unlock.htm